Неділя. Вчиття в школі нема, і Яків Петрович пообідав, стоїть у кімнатці своїй, дивиться у вікно, що виходить на улицю. Таке заплакане. Мряка надворі, мокро, слизько, їде чоловік улицею, і грязі в його, грязі за колесами. Навпроти садочок за лісою: тополька, груша, сливки. Бідний садочок! Весною як він цвів, зеленів.

Бджілки як гули у йому, пташки щебетали. А зараз... Що зараз з ним? Сіріє жалібно-жалібно, голий, сумний. Нащо цвів тоді? Так пишався убранням? Де тепер воно? І що з пташками тими? Де їх щебетання тепер? Дивиться Яків Петрович.

— Бо-о-в! — почулось гучне, протяжне. Що це ще? Глянув до церкви, — за огорожею білою, поруч з садочком стоїть, одхилена.

— Дзень-дзелень-бов! — пішли голосить дзвони.

По мертвому! Так от! Одійшов од вікна Яків Петрович, ходить по кімнатці. Сумно-сумно йому.

Так. Гине... усе, усе. Гинуть квіточки, листячко, гинуть бджілки, гине й... людина. Немає це й Брукви уже. Казав сторож уранці: помер, каже. Отак! Був багатий, освічений, молодий, нежонатий ще був; жив... неначе у раї, на хуторі в себе... Ставок, верби... Жеребцем їздив ще так недавно... І це лежить він, не дише. Життя!.. Живеш-живеш, помреш, закопають тебе, і потім... що потім з тебе? На який час згадка зістанеться? Добре ж, як хоч згадка зістанеться. Багатьох згадують? Вмре інший, і ні слуху ні духу про його. Страшно: родиться, жить, страждать і потім... як і не було нічого цього. Ой, що робить? Як жить? Який слід, хоч невеличкий, після себе зіставить?

Зупинився, постояв. Сів далі коло столу, підопер голову рукою, сидить.

Який? Ну, вчителює це він. Чого б кращого! Працюй, освічуй людей. Клади й свою лепту на користь добра світового, людськості, правди. Це твій слід, це пам'ять твоя. Все добре, що ти посієш, не вмре, буде жить, розвиваться. Гаразд. Здав він екзамен на вчителя, дали йому місце, почав. І що ж? Умліває, потіє, щоб і розумні, й добрі, й розвиті були його хлопчики. А вони... ні. Тут уже хочеться, щоб і се й те знали, а вони ще мови не знають. Товче-товче їм, що таке якась "мошна", "калітка"... А вб'є котрий в голову слово яке, де й треба, де й не треба носиться з ним, чваниться, хвастає ним. Не один батько жалівся:

— Прийде, — каже, — додому, што та пошто починає, глузує, сміється з матері, з тебе: он мужики ви, не вмієте так.

Що ж це таке?

Почав Яків Петрович з ними інакше. Хто вони, — почав їм розказувать. Почав їм книжечки українські читать: Грінченка, Глібова, інші.

— Це по-нашому! — почали до його вони. — Значить, воно не сором по-нашому... А як гарно, розборно усе. Ануте ще що по-нашому, нуте...

І почав балакать з ними рідною мовою. Інакше пішло. Що розказує їм: урок або од себе що — про зорі, про сонце, про людськість, — не позіхають, не малюють там щось собі, як раніш, розуміють, слухають.

Повеселішав Яків Петрович, та... ненадовго.

Приїздить у школу, зимою якось, "наблюдатель уездньїй", батюшка один, сивий, здоровий. Почалось з того, що благословення у його Яків Петрович не взяв. Раніш, хоч і з огидою, а все-таки брав. На сей раз увіходе він в клас, ворушить рукою. Яків Петрович нічого, стоїть, дивиться. Насупився батюшка. Прочитав йому потім щось про засуху у третій групі хлопчик один.

Він:

— Хорошо. Ну, а скажи теперь... з... почему зто засухи бивают?

Почервонів хлопчик.

— А потому... потому... — помовчав. — Просто так: пару немає вгорі, ні з чого дощеві іти, от і засуха.

Дивиться батюшка то на його, то на вчителя. Оскирнувсь, далі так єхидно:

— Больно умен. — Помовчавши. — А не потому ли, что люди уж грешат чересчур. Выходят из смирения, не соблюдают постов...

До другого підходе.

— Что такое отечество, скажи мне? Встає чорнявенький, у чумарочці.

— Отечество... край рідний, де чоловік родиться, живе.

— Так. А вот, например, где твой край родной? Всміхнувсь хлопчик.

— А оце... Україна.

Дивиться батюшка, вирячив очі.

— Что, что? — почав. Повернувся до вчителя: — Что зто они у вас?.. — так з серцем до його. — Тот: "Пару німає", зтот "Україну" откуда-то взял. Й по-малорусски ответ оба... — Знов до хлопчика: — А Россия... ато чей край?..

Кинувсь Яків Петрович до книжки посітительської, як уже той поїхав, аж там: "Ставится учителю на вид:

непочтителен. Ученики заражени свободомыслием, сепаратизмом"... — написано.

Переводять його незабаром оце в це село: "для пользьі службн". Глухе. Школа обдерта, холодна, тісна. Вчени-ки дикі, тупі. Піп, — наказано, мабуть, йому, — так і слідить за ним, так поміж вченіками про його і нишпорить.

Раз Яків Петрович нарошне спитав хлопчика одного, про віщо батюшка на самоті розпитував його.

Хлопчик: "Питав, — каже, — про вас: про віщо з нами балакаєте і по-якому: чи по-панському, чи по-мужичому, і чи книжки які нам читаєте".

Отаке вчителювання буває, така праця, освіта. Нудьга. Марно, марно час іде.

Холодно в кімнаті. Яків Петрович аж змерз. Потер руки одна об одну, встав, ходить.

І сам, сам. Погомониш іноді з сторожем про погоду, про холод, — і все. Сядеш за книжку, мало розваги: не читається, дрімається тільки. Читалось колись. Читалось, як ще мріями жив. Чого тільки було тоді не на-уявляєш собі! Тут було і праця тобі, і цілі великі, кохання... — Зупинився, постояв. — Кохання!.. ех!.. Линяють усики чорні, проходять літа молоді... Парасинка! Люба!.. Що це поробляв вона?

Був літом на храму він у Кущівці, в товариша-вчителя. Сестра в його е, учителька теж. Такий чорнобривчик, така ягідочка. І очі глибокі-глибокі у неї, розумні такі. І така... Замислюється, про ціль життя все балакає. Поприятелював з нею так. І от проводять додому його. Ідуть

гаєм. За дубами сонечко сяє, пташки у ліщині виспівують, квіточки рябіють в траві. Вона:

— Як же й гарно! Як хочетьсч жить! — Позирнула на його, помовчала, далі: — Вирвіть он те мені... — у траву йому й показує пальчиком на квіточку червоненьку якусь.

Вирвав, дає. Бере вона. Червоніє, червоніє уся, ворушиться-ворушиться під намистом у неї. — Була в українському. — Стали прощаться. Зирк-зирк спідлоба на його вона.

— Пи-и-шіть! — усміхається.

Ах, дорога!.. Люба!.. Гарнесенька? Ясочка!.. — Задихав тут так швидко Яків Петрович. Повів по грудіх долонею, сів. — Написать!.. Написать?.. Нагадать їй про гай, квіточки... — Знайшов папірець, взяв перо. — Стільки вже раз збирався писать, та все так... — Кахикнув Яків Петрович. — Хоча й справді... Що вийде з цього писання? Напише їй він оце, вона потім йому і... пішло. І що далі? Побраться? Гаразд. А як жить тоді? Жить на 20 у місяць?! Тепер тільки він та мати, та й то не хапає... А піде сім'я? А ще як з учителювання ввільнять. Піп он-он довідавсь, що він "Раду" виписує, — не на себе й виписує, на парубка одного, і під подушками й ховає — отже пронюхав. І от посперечався з ним учора, що топить нічим у школі, а йому байдуже, він і почав: "Українофіл, революціонер! Замість того, щоб справиться, ви он ще "Раду"... донесу в отділеніє, і вас в двадцять чотири часа звідціля!"

Ех, життя, чорти б забрали тебе!

Почервонів, кинув ручку, схопивсь, бігає.

Не треба, не треба писать.

Надворі дзвони голосять, мряка мрячить. У хаті годинник: іду-іду, не жду, не жду, — вибиває.

— Ех, — ламає руки Яків Петрович, — хоч поживе інший весело, після іншого хоч нащадки зістануть-ся, а тут... — вхопився за голову. — Що робить, що робить?

Сентября 24, р. 1910